

Ірина ЯРОШЕВИЧ

Київський національний економічний університет ім. Вадима Гетьмана
просп. Берестейський, 54/1, м. Київ, 03057, Україна
Електронна пошта: yaroshevych_ukr@ukr.net
<http://orcid.org/0000-0002-4801-9507>

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ГРАМАТИЧНИХ КАТЕГОРІЙ ДІЄСЛОВА В НАУКОВОМУ ДОРОБКУ В. М. РУСАНІВСЬКОГО

Стаття присвячена висвітленню проблеми взаємозв'язку граматичних категорій дієслова в науковій спадщині академіка В. М. Русанівського. Цей взаємозв'язок граматичних категорій учений простежував, починаючи від найдавнішого періоду до сучасного стану, що засвідчено в значній кількості досліджень дієслівної системи в цілому й окремих її фрагментів. Вагомим є спостереження В. М. Русанівського щодо взаємозумовленості лексичного та граматичного значень у кожній граматичній категорії. Учений зауважував, що в кожній граматичній формі такий взаємозв'язок і взаємозумовленість значень можна встановити лише тоді, коли граматичні форми беруться не окремо, а як сукупність дієслів та їхніх значень. Характеризуючи особливості функціонування загальнодієслівних і часткових граматичних категорій, В. М. Русанівський зазначав, що різкої межі між ними провести не можна, оскільки деякі з них уживаються у функції інших категорій, нерідко включаючись у їхнє значення, та виходять за межі морфології, відображаючи тісний взаємозв'язок граматичного і неграматичного матеріалу. На прикладі дослідження граматичних категорій дієслова, виявленні значень і взаємозв'язку між ними вчений робить висновок, що деякі з них стосуються морфологічного, словотвірного і синтаксичного рівнів, тобто мають міжрівневий характер. Дотримуючись традиційних поглядів щодо визначення сутності граматичних категорій дієслова, їхнього складу, взаємозв'язку та функційного призначення, учений чітко окреслив коло тих проблем, які потребують подальшого вивчення, що плідно вплинуло на появу і розвиток нового напрямку в сучасному українському мовознавстві. В. М. Русанівський глибоко дослідив теорію українського дієслова як із формально-граматичного, так і з семантичного боку.

Ключові слова: граматичне значення, граматична категорія, граматична форма, дієслово, загальнодієслівні категорії, часткові граматичні категорії, транспозиція, міжрівнева категорія.

Віддаючи гідну шану кожному визначному вченому, ми обов'язково звертаємося до його наукової спадщини, внеску в розвиток тієї науки, якій він присвятив свою діяльність. Горизонт досліджуваних лінгвістичних проблем академіка В. М. Русанівського надзвичайно широкий і багатогран-

Цитування: Ярошевич І. Взаємозв'язок граматичних категорій дієслова в науковому доробку В. М. Русанівського. Мовознавство. 2024. № 1. С. 63–69. <https://doi.org/10.33190/0027-2833-334-2024-1-006>

Citation: Yaroshevych I. (2024). Vzaiemozv'iazok hramatychnykh katehorii diieslova v naukovomu dorobku V. M. Rusanivskoho [Interrelations of grammatical categories of verb in V. M. Rusanivsky's scientific legacy]. Movoznavstvo, (1), 63–69. [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.33190/0027-2833-334-2024-1-006>

Стаття опублікована за ліцензією CC BY-SA 4.0 (<http://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/>)

ний. З упевненістю можна стверджувати, що не існувало жодної ділянки мовознавчої науки, у якій би він глибоко не орієнтувався, не доклав зусиль до ґрунтовного її вивчення та не залишив би в ній свого вагомого внеску. У сфері наукових інтересів ученого — широке коло проблем, пов'язаних з дослідженням історії української літературної мови, зокрема історичної граматики, лексикології й термінології, з виданням і детальним описом мовних особливостей писемних пам'яток далекого минулого, з питаннями культури сучасної української мови, стилістики, правопису, взаємозв'язків української мови з іншими слов'янськими мовами, з випрацюванням основ методології лінгвістичних досліджень, зокрема інформаційно-лінгвістичних основ сучасної тлумачної лексикографії та багато інших.

На особливу увагу заслуговують праці В. М. Русанівського, присвячені ґрунтовному й усебічному висвітленню проблем дієслівної системи української мови, починаючи від її формування до сьогодення. Результатом самовідданої і натхненної праці вченого в цій галузі можуть слугувати, зокрема, концептуально досконала монографія «Структура українського дієслова» [Русанівський 1971], розділ «Дієслово» в академічних виданнях — «Історія української мови. Морфологія» [Історія української мови...], «Сучасна українська літературна мова. Морфологія» [Сучасна українська...], у колективній монографії «Украинская грамматика» [Русановский 1986], у підручнику з морфології нового покоління для студентів-філологів «Грамматика української мови. Морфологія» [Безпояско] та ін. Як співголова редакційної колегії енциклопедії «Українська мова» В. М. Русанівський є автором значної кількості статей, у яких викладено сутність понять і категорій дієслівної системи [Українська мова...].

Дієслово вчений справедливо вважав найскладнішою частиною мови, призначення якої вбачав у тому, що «вона є носієм динамічної ознаки, семантичні ознаки якої передаються досить розгалуженою системою граматичних категорій і їх матеріальних виразників — граматичних форм» [Безпояско : 157]. Саме це дає підставу сучасним дослідникам визначити дієслово разом з іменником, з яким воно сполучається, як головну частину мови.

Серед різноманітних аспектів дослідження дієслова в науковому доробку В. М. Русанівського чільне місце займає висвітлення проблеми співвідношення значення, взаємозв'язку і взаємозалежності граматичних категорій. Граматичну категорію вчений визначив як «інтегральну одиницю мови, яка охоплює загальним граматичним значенням кілька взаємопротиставлених і формально виражених родових (морфологічних і синтаксичних) значень» [Українська мова... : 116]. На його думку, «у кожній граматичній формі дієслова простежується тісний взаємозв'язок і взаємозумовленість лексичного і граматичного значень, які можливо встановити лише тоді, коли граматичні форми беруться не ізольовано, не як окремі розрізнені дієслова, а як уся сукупність дієслів і їхніх значень» [Сучасна українська... : 302].

У дієслівній системі виокремлено два типи взаємопов'язуваних граматичних категорій — загальнодієслівні та часткові.

До першого типу вчений відніс категорію особовості / безособовості (або в іншому термінологійному вираженні — персональності / імперсональності), категорію аспектуальності та категорію перехідності / неперехідності [Безпояско : 159].

Загальнодієслівними визначено також категорії виду і стану. Загальнодієслівні категорії властиві всім без винятку формам дієслівної парадигми.

Другий тип граматичних категорій — часткові категорії — характеризують лише деякі дієслівні форми. До них віднесено категорії часу, способу, особи, числа і роду, причому три останні категорії в дієслівній системі схарактеризовано як похідні, або вторинні, оскільки їх виявляють передусім в іменниках і займенникових словах, з якими сполучається дієслово в структурі речення. Взаємодія граматичних категорій зумовлює вибір відповідних форм вираження в кожному випадку вживання. Загальнодієслівні категорії підпорядковують собі часткові. Наприклад, категорія особовості / безособовості (або персональності / імперсональності) підпорядковує категорію особи, яка тісно взаємодіє з іншими частковими граматичними категоріями — часу і способу, охоплюючи синтетичні й аналітичні форми теперішнього і майбутнього часу, а також форми наказового способу й аналітичні форми минулого часу та умовного способу¹.

Загальнодієслівна категорія аспектуальності ґрунтується на семантико-словотвірній ознаці — передусім на протиставленні дієслівних форм за значенням початку / завершення, обмеженості / необмеженості переданої ними дії, процесу або стану. Підпорядковуючи собі категорію виду, вона виявляє тісний зв'язок з категорією часу, виступаючи в усіх часових формах. Категорія аспектуальності, за спостереженням ученого, поширюється на всі дієслівні утворення або у вигляді категорії виду в обох його різновидах (доконаному чи недоконаному), або у вигляді категорії родів дії. До речі, в українському мовознавстві категорію родів дії (або родів дієслівної дії) уперше описав саме В. М. Русанівський у колективній монографії «Украинская грамматика» [Русановский 1986]. Цю категорію, підпорядковану загальнодієслівній категорії аспектуальності, учений розглядав як «пари дієслів, одне з яких характеризується якимось додатковим семантичним значенням: повторюваності, розподільності, однократності тощо. Обидва компоненти або частіше один із них є одновидовим — доконаного або недоконаного виду» [Безпояско : 201].

Категорію аспектуальності вчений тісно пов'язував також з іншими загальнодієслівними — категорією перехідності / неперехідності та персональності / імперсональності, а категорію перехідності / неперехідності — з категорією стану, що виявляється як у синтаксичних, так і морфологічних формах [Історія української мови... : 274]. Як зауважував В. М. Русанівський, протиставлення дієслів за ознакою перехідності / неперехідності та за станом ознакою впливає саме з їхньої семантики й отримує формальне вираження в синтаксисі [там само : 276]. Із морфологією вони пов'язані лише тим, що їх виявляють у дієслові, а дієслово є морфологічною одиницею. Категорію перехідності / неперехідності кваліфіковано як лексико-граматичну, тісно пов'язану з дієслівною семантикою, оскільки перехідні та неперехідні дієслова співвідносяться між собою здебільшого як різні лексеми. На думку вченого, лексична семантика перехідних дієслів може бути реалізована в реченні за допомогою об'єкта дії чи стану, а неперехідних — без них. Деякі перехідні дієслова можуть набувати ознак неперехідних, якщо вказують на здатність мовця виконувати певну дію [Сучасна українська... : 337].

Загальнодієслівну категорію виду мовознавці вважають однією з найскладніших та найбільш дискусійних щодо визначення її сутності й значен-

¹ Тут і далі ми не наводимо прикладів, якими оперує вчений, оскільки вони переконали і не потребують доведення.

невих характеристик і навіть способів творення видових пар (доконаного / недоконаного виду). Як зауважував В. М. Русанівський, у видовій парі переплетена взаємозалежність словотвору й морфології, що свідчить про незавершеність процесу граматикизації виду [Українська мова... : 68–69]. Завдяки цій категорії передається найголовніша властивість дієслова — вираження динамічної ознаки або в процесі її розгортання, становлення, або як цілісного комплексу, повністю реалізованого чи спрямованого на повну реалізацію [Сучасна українська... : 337]. А це свідчить про тісний зв'язок категорій виду і часу. До речі, одну з перших своїх серйозних наукових праць В. М. Русанівський присвятив дослідженню значення і взаємозв'язку цих категорій на матеріалі староукраїнської мови XVI–XVII ст. [Русанівський 1959]. Учений спостеріг, що розгортання динамічної ознаки безвідносно до часу виконання дії засвідчено лише у формах інфінітива. Усі інші ознаки передаються в часових межах — у формах теперішнього, минулого і майбутнього часу.

Часове співвідношення між формами доконаного і недоконаного виду виявляється тільки в парі майбутній — теперішній час. У минулому часі воно нейтралізується. У тих формах, які не мають часових значень, протиставлення за видовою ознакою вказує тільки на обмеженість / необмеженість дії. Не мають часових значень інфінітив, наказовий спосіб, умовний спосіб [Безпояско : 192–193].

Загальнодієслівна категорія стану виражає взаємовідношення між суб'єктом і об'єктом дії та, як уже зазначалося, тісно пов'язана з категорією перехідності / неперехідності, підпорядковуючись їй [Українська мова... : 638]. Вона властива лише перехідним дієсловом і ґрунтується на двох взаємопов'язаних корелятивних граматичних значеннях — активному і пасивному [Сучасна українська... : 399].

Станові форми вчений визначив також і в межах категорії персональності / імперсональності та підпорядкував їх категорії часу [Безпояско: 236]. Значення категорії часу найповніше виявляється в особових утвореннях. Що стосується часткових дієслівних категорій, зокрема їхнього взаємозв'язку із загальнодієслівними і між собою, учений надавав особливого статусу передусім граматичній категорії часу, яка властива всім дієслівним утворенням, крім інфінітива. Інфінітив може бути лише складником аналітичної часової форми. Категорія часу взаємодіє з іншою частковою категорією — категорією способу. Остання охоплює особові форми дієслів з тотожним лексичним значенням, що мають свої морфологічні показники — флексії особової парадигми. Часові форми (грамемі), крім властивої їм категорійної семантики, можуть виражати семантику інших часових форм у конкретному випадку вживання, тобто виступати у вторинній значеннєвій функції — явище, позначуване терміном «функційна транспозиція». Отже, ідеться фактично про взаємодію часових форм у межах зазначеної категорії. Наприклад, форми теперішнього і майбутнього часу можуть виражати значення минулого часу тощо.

Разом з категорією часу визначальною у складі дієслівних категорій є також категорія способу, яка «виражає значення можливості, бажаності та інших умов реалізації дії або стану» [Сучасна українська... : 659]. Передавані формами категорії способу дії, процеси, стани можливі лише за певних умов і не пов'язані з часовим орієнтиром, вони обов'язково пов'язані з оцінкою ситуації, у якій протікають. Традиційно категорію способу вчені роз-

глядали як тричленну, компонентами якої є грамеми дійсного, наказового та умовного способів. Семантичну сутність цієї категорії В. М. Русанівський вбачав у протиставленні реальних дій (дійсний спосіб) ірреальним, до яких, крім наказового й умовного способів, він долучив ще два — спонукальний і бажальний способи, однак вважав їх семантичними різновидами наказового й умовного способів [там само : 387; Безпояско : 232; Українська мова ... : 636–637]. Учений спостеріг, що у відповідних мовленнєвих контекстах способові форми, як і часові, можуть набувати вторинних функцій, закономірні зв'язки і відношення між якими виявляються на рівні семантичних, морфологічних і синтаксичних ознак [Русанівський 1971: 304].

До складу часткових граматичних категорій дієслова відносять не-власне-дієслівні (за сучасною термінологією) категорії особи, числа і роду. Особливого значення в їхньому складі В. М. Русанівський надавав категорії особи, вважаючи її «тим граматичним центром, який підпорядковує собі інші граматичні категорії» [Русанівський 1971 : 237; Сучасна українська... : 656]. Найтісніший зв'язок категорія особи виявляє з категоріями часу і способу, оскільки має спільний з ними морфологічний засіб вираження — закінчення.

Значення категорії особи, як відомо, ґрунтується на протиставленні взаємопов'язаних граем 1-ї, 2-ї, 3-ї особи в однині і множині, що засвідчує її тісний зв'язок з категорією числа. Категорії особи і числа органічно пов'язані з вираженням інших категорій особових утворень: часу, способу і частково стану, що свідчить про їх взаємозв'язок і взаємозумовленість [Сучасна українська... : 357]. Зокрема, категорії особи і числа виявляють у дієслівних формах теперішнього і майбутнього часу та наказового способу. У часових формах минулого часу та умовного, спонукального і бажального способів позицію категорії особи заступає категорія роду, яку формують грамеми чоловічого, жіночого та середнього роду.

Характеризуючи особливості функціонування загальнодієслівних і часткових граматичних категорій, В. М. Русанівський зазначав, що різкої межі між ними провести не можна, оскільки деякі з них можуть уживатися у функції інших категорій, нерідко включаючись у їхнє значення, та виходити за межі морфології, відображаючи тісний взаємозв'язок граматичного і неграматичного матеріалу [там само : 301].

На прикладі дослідження граматичних категорій дієслова, виявленні значень і взаємозв'язку між ними В. М. Русанівський дійшов висновку, що окремі з них стосуються морфологічного, словотвірного і синтаксичного рівнів, тобто мають міжрівневий характер (звідси термін «міжрівневі категорії»).

У дослідженні структури українського дієслова й окремих її складників учений спирався на досвід вітчизняних і зарубіжних науковців, однак уперше в українському мовознавстві здійснив ґрунтовний опис дієслівної системи в цілому й окремих її фрагментів, запропонував своє їх бачення та накреслив шляхи подальшого вивчення, що плідно вплинуло на появу і розвиток нового напрямку в сучасному українському мовознавстві, підґрунтям якого є випрацювані й успішно апробовані теоретичні засади функційно-категорійної граматики. І хоч погляди прихильників цього напрямку не завжди збігаються з традиційно усталеними щодо тлумачення змісту деяких граматичних категорій, їхньої кількості та взаємозв'язку, науковий доробок В. М. Русанівського відкриває широкий простір для нових досліджень, що, безумовно, має сприяти збагаченню скарбниці сучасної лінгвоукраїністики.

ЛІТЕРАТУРА

- Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови. Морфологія. Київ : Наук. думка, 1993. 336 с.
- Історія української мови. Морфологія. Київ : Наук. думка, 1978. 539 с.
- Русанівський В. М. Значення і взаємозв'язок граматичних категорій виду і часу в українській мові XVI–XVII ст. Київ : Вид-во АН УРСР. 1959. 100 с.
- Русанівський В. М. Структура українського дієслова. Київ : Наук. думка, 1971. 315 с.
- Русановский В. М., Жовтобрюх М. А., Городенская Е. Г., Грищенко А. А. Украинская грамматика. Киев : Наук. думка, 1986. 360 с.
- Сучасна українська літературна мова. Морфологія / за заг. ред. І. К. Білодіда. Київ : Наук. думка, 1969. 583 с.
- Українська мова : енциклопедія. 3-тє вид. / редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови) та ін. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2007. 852 с.

Дата надходження до редакції: 26.05.2021

Дата надходження після доопрацювання: 20.10.2022

Дата затвердження редакцією: 25.10.2023

REFERENCES

- Bezpoiasko O. K., Horodenska K. H., Rusanivskiy V. M. (1993). Hramatyka ukrainskoi movy. Morfolohiia. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
- Istoriia ukrainskoi movy. Morfolohiia. (1978). Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
- Rusanivskiy V. M. (1959). Znachennia i vzaïmozv'язok hramatychnykh katehorii vydu i chasu v ukrainskii movi XVI–XVII st. Kyiv: Vydavnytstvo AN URSR. [In Ukrainian].
- Rusanivskiy V. M. (1971). Struktura ukrainskoho diieslova. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
- Rusanovskij V. M., Zhovtobryuh M. A., Gorodenskaya E. G., Grishchenko A. A. (1986). Ukrainskaya grammatika. Kyiv: Naukova dumka. [In Russian].
- Suchasna ukrainska literaturna mova. Morfolohiia. (1969). I. K. Bilodid (Ed.). Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
- Ukrainska mova: entsyklopediia. (2007). 3rd. ed. Rusanivskiy V. M., Taranenko O. O. (Chief Eds.) etc. Kyiv: Vydavnytstvo «Ukrainska entsyklopediia» im. M. P. Bazhana. [In Ukrainian].

Received: 26.05.2021

Received in revised form: 20.10.2022

Accepted: 25.10.2023

Iryna YAROSHEVYCH

SH EI «Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman»

54/1 Beresteyskyi Ave., Kyiv, 03057, Ukraine

E-mail: yaroshevych_ukr@ukr.net

<http://orcid.org/0000-0002-4801-9507>

INTERRELATIONS OF GRAMMATICAL CATEGORIES OF VERB IN V. M. RUSANIVSKY'S SCIENTIFIC LEGACY

The article is devoted to the problem of interrelation of grammatical categories of verbs in the scientific heritage of academician V. M. Rusanovsky. This relationship of grammatical categories has been traced by the scholar from the most ancient period to the present state, as evidenced by a large number of studies of the verb system as a whole and its individual fragments. V. M. Rusanivsky's observation on the interdependence of lexical and grammatical meanings in each grammatical category is important. The scholar

noted that in each grammatical form such a relationship and interdependence of meanings can be established only when grammatical forms are taken not separately, but as a set of verbs and their meanings. Characterizing the peculiarities of the functioning of general verb and partial grammatical categories, V. M. Rusanivsky noted that a sharp boundary between them cannot be drawn, because some of them can be used in the functions of other categories, often included in their meaning, and beyond morphology, reflecting close the relationship of grammatical and non-grammatical material. On the example of the study of grammatical categories of verbs, identifying the meanings and relationships between them, the scientist concludes that some of them relate to morphological, word-forming and syntactic levels, i.e. have an interlevel character. Adhering to the traditional views on determining the essence of grammatical categories of verbs, their composition, relationship and functional purpose, the scientist clearly outlined the range of problems that need further study, which fruitfully influenced the emergence and development of a new direction in modern Ukrainian linguistics. V. M. Rusanivsky deeply researched the theory of the Ukrainian verb both from the formal-grammatical and from the semantic side.

Key words: grammatical meaning, grammatical category, grammatical form, verb, general verb categories, partial grammatical categories, transposition, interlevel category.